

Ștefan AFLOROAEI

Eugeniu Coșeriu.

O atitudine comprehensivă față de precursori și de tradiția culturală

Ș. A. – profesor la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași, Departamentul de Filosofie. Susține prelegeri de Hermeneutică filosofică, Metafizică, Ideea europeană și Teorii ale interpretării. Membru corespondent al Academiei Române. Cărți publicate: *Ipostaze ale rațiunii negative*, 1991; *Întâmplare și destin*, 1993; *Lumea ca reprezentare a celui alt*, 1994; *Cum este posibilă filosofia în estul Europei*, 1997; *Locul metafizic al străinului*, 2003; *Metafizica noastră de toate zilele*, 2008; *Privind altfel lumea celor absurde*, 2013.

Ceea ce afirmă Eliade într-un loc din *Încercarea labirintului* este absolut surprinzător. „Iată de ce sunt o ființă umană: nu pentru că sunt descendentul prodigioasei culturi mediteraneene, ci pentru că mă recunosc, ca ființă umană, în existența asumată de un /aborigen/ australian. De aceea mă interesează cultura lui, religia și mitologia lui. /.../ Vreau să mă recunosc – în sens filosofic – în fratele meu:

As we know, Eliade distinguished two attitudes in the how the European man relates to other historical and spiritual traditions. One of them is named hermeneutics; in other words, comprehensive, understanding, when the interpreter is trustful and open to other traditions. Another attitude is named ideological, as it suspects foreign traditions - especially the traditional ones - of something “obscure” or “antiquated”. I mentioned that distinction because those who read the philosophy of language studies by Coșeriu note that there is actually a hermeneutical vision at play. To argue that, I have in mind mainly two issues: firstly, the comprehensive attitude of Coșeriu toward his precursors, from Plato to Croce, and secondly, the ample and elegant alternative he opened in regard to the question of intentionality of language. By broadly analyzing the latter issue, Coșeriu ensured, as did Hans-Georg Gadamer or Paul Ricoeur, a better understanding of the phenomenon of language today.

în calitate de român, am fost ca și el, cu mii de ani în urmă”¹. Spune, în prealabil, că omul supraviețuiește în istorie prin răspunsuri creatoare distincte („creând o cultură, o religie, o estetică”). Aceste răspunsuri, diferite de la o comunitate istorică la alta, comportă analogii esențiale și confirmă, de fiecare dată, ceea ce e propriu modului uman de existență. A te recunoaște în cineva îndepărtat, un aborigen australian sau un eschimos, înseamnă a resimți nemijlocit „unitatea istorică a spiritului uman”, prezența definitorie a acestuia, oriunde în lume.

Cu această credință, Eliade distinge două atitudini în raportarea omului european la alte tradiții istorice sau spirituale. Una este cea *hermeneutică*, altfel spus, *comprehensivă* și *empathică*, înțelegătoare. Este prezentă când interpretul privește cu încredere și deschidere către alte tradiții, cu o înțelegere prin ea însăși binevoitoare. Caută să recunoască, sub expresii culturale diferite și inepuizabile ca atare, însăși „unitatea istorică a spiritului uman”. O altă atitudine e numită *ideologică*, întrucât suspectează tradițiile străine de ceva „obscur” sau „depășit”. Devin ușor vulgata a unui timp, -isme la modă, precum pozitivismul și marxismul, psihanaliza și structuralismul. Voindu-se demistificatoare, asemenea -isme, readuc fenomenul în atenție – mai ales, dacă este religios, simbolic – la câteva cauze de natură economică, psihică și socială². Ignoră experiența existențială a unei alte comunități, modul în care aceasta „se orientează spre cele patru orizonturi și se află între cele de sus și cele de jos”.

Așadar, două moduri de raportare la o tradiție străină: *hermeneutică* și *ideologică*. Sau, dacă acceptăm că fiecare dintre ele exprimă o practică *hermeneutică*, putem vorbi de o raportare *comprehensivă*, *empathică*, și o alta *instrumentală*, profund *suspicioasă*. Sigur, există și altele, fie derivate din cele amintite mai sus, fie mixte.

Atitudinea *comprehensivă* presupune o bună deschidere – *intelectivă* și *afectivă* – față de lumea proprie unei alte culturi („străine”, „exotice”, „tradiționale”). Aș oferi aici câteva exemple, de pildă, modul în care Wilhelm von Humboldt privește cultura europeană veche sau unele tradiții spirituale din afara spațiului european (*Despre diversitatea structurală a limbilor și influența ei asupra dezvoltării spirituale a umanității*, 1836). Deopotrivă, Rudolf Otto și Carl-Gustav Jung, când aduc față în față cultura europeană și marile tradiții orientale. Ca să invoc și alte nume, Mircea Eliade și Georges Dumézil, Paul Ricoeur și Sergiu Al-

George sunt remarcabili în această privință, cu o deschidere admirabilă. La fel, ca scriitor, Jorge Luis Borges. Nu mai puțin Walter Otto, Constantin Noica și Pierre Aubenque, când se apleacă asupra unor scrieri ale vechilor greci. Tradiția își descoperă în scrierile lor înțelesuri mereu noi și surprinzătoare. Nu mai apare ca materie ce așteaptă din afară o formă și o justificare, ci ca istorie vie, configurare în mers a unei istorii actuale. Este regăsită atât ca potențial inepuizabil în semnificațiile ei, cât și ca sursă a unor repere viabile.

Tocmai în această privință aș dori să amintesc studiile erudite și de o largă deschidere culturală sau istorică ale lui Eugeniu Coșeriu, bunăoară *Istoria filosofiei limbajului. De la începuturi până la Rousseau*, 2003. Cu privire la această scriere, Jürgen Trabant, un important exeget al operei lui Coșeriu, spune că „textele trecutului, spre care ni se deschide accesul printr-o subtilă hermeneutică, sunt citite în lumina experienței istorice pe care o avem prin limbaj”³. Doar că, față de altele, exegeza lui Coșeriu este deosebit de atentă cu aceste texte. „Înhămarea istoriei la un mic car particular este, de altfel, exclusă tocmai deoarece concepția despre limbaj a lui Coșeriu se distinge prin aceea că nu exclude nimic din ceea ce ține de limbaj, că dezvoltă o vastă sistematică a ceea ce aparține limbajului, în care sunt integrate problematizările trecutului. Această concepție ne permite să ne întrebăm cu mai mare precizie ce idee urmărește de fapt un autor din trecut și ce relevanță – din punctul de vedere al dezvoltării istorice a reflecțiilor asupra limbajului – au problemele ridicate de acesta, ce a observat el sau ceea ce încă nu a observat”. Deși Coșeriu se afirmă cu intuiții complet noi, nu ignoră în niciun fel marea bogăție a unor vechi cercetări.

Voi avea în vedere, în continuare, doar două chestiuni, anume atitudinea comprehensivă a lui Coșeriu față de marii săi precursori, de la Platon și până la Croce, și alternativa suplă pe care o deschide în ceea ce privește problema intenționalității limbajului.

Sunt cunoscute raportările sale constante la vechii greci (mai ales la Platon, Aristotel și stoici), deopotrivă la Augustin și unii autori moderni (Vico, Hegel, Humboldt), sau la interpreții de mai târziu (Croce, Saussure, Cassirer, Jakobson și alții). Cu câțiva dintre ei deschide o dispută aparte, ce ilustrează excelent dispoziția sa pentru o lectură comprehensivă. În legătură cu Chomsky, de pildă, sesizează bine cum ane-

xarea lui Descartes de către acesta a fost posibilă întrucât „o filosofie carteziană a limbii /.../ nu a existat niciodată”, însă există o teorie carteziană a spiritului (a intenționalității și intelectului), în relație cu care Descartes aduce în discuție folosirea semnelor și posibilitatea unei gramatici universale⁴. Or, perspectiva istorică nu e deloc auxiliară în astfel de cercetări și în elaborarea unei filosofii a limbajului. Referindu-se la relația interpretului cu trecutul, Coșeriu observă bine două situații discutabile. Mai întâi, faptul că filosofia occidentală modernă (Descartes, Leibniz, Locke) dezvoltă problematica limbajului doar în regim secundar, în relație cu problematica extinsă a cunoașterii științifice. Nu are în vedere situația limbajului ca un domeniu distinct și autonom al vieții spirituale. Apoi, cercetările de orientare formalistă și structuralistă de mai târziu, dincolo de rezultatele lor spectaculoase, ignoră dinamica limbajului, istoria acestuia ca fenomen viu și complex⁵. Față de astfel de mode teoretice, Coșeriu va fi atent la istoricitatea limbajului, pe de o parte, și la dimensiunea lui ontologică, pe de altă parte. Caută să recunoască unele distincții esențiale în reflecția greacă asupra limbajului (*onomázein* și *legéin*, *logos semantikos* și *logos apophantikos*, *onoma* și *rēma*); deopotrivă, unele probleme formulate încă de atunci, precum cele cu privire la „dreapta potrivire a numelor”, raportul dintre cuvânt și obiect, semnificare și desemnare, unitatea semnificației⁶. Va observa că asemenea distincții și probleme sunt valabile în bună măsură și astăzi, apte să inducă întrebări adecvate în mintea noastră și să orienteze către o nouă discuție. Urmărind cu atenție astfel de chestiuni, nu ajunge la concluzia că viziunea greacă îi confirmă propria perspectivă asupra limbajului. Nici că ar putea fi preluată astăzi întocmai. Observă bine că ea constituie fondul unor noi cercetări, o cale ce poate fi urmată numai dacă i se recunoaște alteritatea ireductibilă. Problemele formulate de vechii greci rămân actuale, în sensul că ele generează noi probleme sau pot fi reluate în forme noi. Soluțiile remarcabile – mai vechi sau mai noi – nu ar trebui în niciun caz considerate perimate⁷. Chiar dacă nu mai valorează pentru noi ca soluții precise, ele anunță drumuri deschise și locuri elocvente din care se poate merge mai departe. Vorbește în acest sens de un mod „interior și dinamic, simpatetic” de a face hermeneutică⁸. Reluând ideea mai târziu, va spune că interpretul „pleacă de la autor pentru a merge, dacă e posibil, cu acest autor mai departe” și, în același timp, „își propune să-l înțeleagă pe autor mai

bine decât s-a înțeles autorul însuși”⁹. Asumă principiul încrederii în actul hermeneutic, reformulându-l într-o manieră absolut rezonabilă. „Cât privește receptarea vorbirii ,celuilalt’, norma etică generală e cea a generozității și toleranței, adică a suspendării (temporare) a alterității negative în favoarea interlocutorului. Această normă se aplică atât la nivelul vorbirii în general și la cel al ,discursului’, cât și la nivelul limbii (a limbii ,celuilalt’, se înțelege). La nivelul vorbirii în general și la cel al discursului, norma toleranței înseamnă că în orice caz trebuie să presupunem că ,celălalt’ vorbește ,cu înțeles’, că vrea să ne spună ceva. Nu vom hotărî deci că nu spune nimic, că ,vorbește în dodii’, înainte de a încerca să înțelegem ce spune”¹⁰. Astfel de pagini ar merita reluate *in extenso*, reflectând cu atenție la fiecare mențiune în parte.

Știm că Eugeniu Coșeriu are constant în vedere două dimensiuni primare ale limbajului. Una este cea „obiectivă”, prin care limbajul e întotdeauna orientat spre un obiect, spre lumea obiectuală în genere¹¹. Acest fapt poate fi înțeles într-un mod analog celui pe care-l descrie Husserl atunci când vorbește despre intenționalitatea conștiinței (spunând că aceasta este întotdeauna conștiință *a ceva*, eventual conștiință *de ceva*). Întrucât distinge o modalitate a ființării și concepe un obiect, limbajul trimite la un fond de obiectualitate (în sens intențional, căci „obiectul” nu înseamnă acum nici ceva „desemnat”, nici ceva „exterior” limbajului). Mai precis, se constituie o modalitate virtuală de ființare¹². Aceasta se actualizează prin operații ce asigură determinarea ca atare a unei semnificații. Pe de altă parte, limba ne aduce întotdeauna în relație cu ceilalți: împreună cu ceilalți, alături de ei, față în față cu ei, atenți sau străini față de ei. Cum scrie Coșeriu, „limba este activitatea unui subiect care este legat de alți subiecți tocmai prin intermediul acestei activități”; va numi „alteritate” această dimensiune a limbajului. Ea este evidentă sub două aspecte: „vorbim ,ca alții’, pentru a putea vorbi ,cu alții’; subiectul unei activități recunoaște ,în afară de sine’ alți subiecți pentru a se putea deschide spre aceștia”¹³. Grație acestei intenționalități a limbajului, un subiect îi poate descoperi pe ceilalți în calitatea lor de subiecți sau persoane. „O percepție nemijlocită a celorlalți ca subiecți nu este posibilă. /.../ Abia prin limbaj, care – prin dimensiunea sa intersubiectivă, alteritatea – își corelează subiecții, un subiect este pus în situația să-i recunoască pe ceilalți nu doar ca obiecte, ci să le recunoască în mod mediat subiectivitatea”. În consecință, cele două

dimensiuni ale limbajului și relațiile dintre ele asigură „problema de fond” a unei astfel de filosofii.

Cu astfel de precizări, Coșeriu regândește ideea intenționalității într-o manieră ce amintește de unele cercetări fenomenologice mai târzii¹⁴. Observă că grație limbajului conștiința nu mai este doar obiectuală (doar „conștiință de ceva”), ci și „conștiință față de cineva”, căci limbajul înseamnă deopotrivă vorbire cu altul, ca și altul, pentru altul sau față de altul. Așadar, limbajul deschide intenționalitatea în dublu sens, atât în sens obiectual cât și în sens alteritar (ca raportare la celălalt). Aceste dimensiuni intersectează continuu, încât se cere studiată cu atenție însăși corelația lor. De fapt, Coșeriu îți dă posibilitatea să înțelegi mai nuanțat ideea de intenționalitate a subiectivității, mai precis a limbajului, câtă vreme subiectivitatea – și conștiința însăși – se constituie grație unor funcții ale limbajului. Am văzut deja că limbajul deschide intenționalitatea în dublu sens, atât în sens obiectual cât și în sens alteritar (ca raportare la celălalt). Se disting însă și alte forme ale intenționalității. De pildă, cea prezentă când omul produce – sau când percepe – în mod intențional ca semn. Sigur, putem interpreta norii „ca ,semne’ ale unei posibile ploii”; în acest caz, norii apar ca indicii (Karl Bühler spune „simptome”), însă „indiciile nu sunt produse în mod intențional ca semne, adică spre a fi interpretate ca semne”¹⁵. În sens propriu, semnele sunt produse „pentru a fi receptate și interpretate ca atare de către un interpret”. Ca urmare, „avem aici de a face cu o dublă intenționalitate, și anume cu o intenționalitate productivă deschisă la cel care produce semne” și cu o intenționalitate receptivă, interpretativă. Intervine și o altă formă de intenționalitate, prezentă în chiar creativitatea limbajului. Ca fenomen cultural, limbajul e caracterizat înainte de orice prin creativitate, *enérgeia*. El face posibilă constituirea unei „alte lumi”, ontologic distincte de „lumea fizică”. Este prin chiar natura sa finalitate semnificativă și liberă. „Acest lucru apare chiar în definiția aristotelică a limbajului ca *logos* semantic: limbajul nu este numai fapt semantic, semnificativ, ci este și *logos*, adică expresie umană liberă și intențională”¹⁶. Acest înțeles al intenționalității stă în relație cu modul liber și creativ al formelor umane de expresie.

În același timp, intenționalitatea limbajului – și, implicit, a conștiinței – cunoaște direcții diferite. Acestea pot fi înțelese prin cele trei rela-

ții originare ale oricărei subiectivități: cu sine, cu celălalt și cu lumea obiectuală. Recunoaștem astfel o intenționalitate reflexivă (sau orientare către sine), o intenționalitate alteritară (orientare către celălalt) și o intenționalitate obiectuală (sau obiectivă, cum spune Coșeriu). Ele survin concomitent, întrucât compun, prin limbaj, una și aceeași lume de semnificații. Aceste direcții ale intenționalității pot fi regăsite în planuri distincte, cum sunt cel semantic și cel apofantic, sau, din alt punct de vedere, cel rațional, cel practic și cel poetic (reiau aici doar câteva distincții pe care Coșeriu le face). S-ar putea descrie, cu răbdarea necesară, o cartografie mai extinsă a sensurilor diferite ale intenționalității. Firește, intenționalitatea nu constituie, pentru Coșeriu, un caracter singular al limbajului. „Esența intențională” a limbajului survine doar odată cu „esența sa semnificativă”, cu semanticitatea sa. Prin urmare, proprie limbajului este, înainte de toate, creația de semnificații și semnificate, activitatea sa ca logos semantic. Nu e vorba, în această regândire a intenționalității, de a substitui conștiinței limbajul ca atare, câtă vreme, cum spune Coșeriu, „limbajul este prima înfățișare a conștiinței umane”. Este prima sa înfățișare întrucât „nu există conștiință vidă și doar prin intermediul obiectivării sale conștiința se distinge pe ea însăși, recunoscându-se ca altceva decât „lumea”¹⁷. În același timp, limbajul reprezintă prima înțelegere a lumii din partea omului și, ca activitate liberă, „prima manifestare a libertății omului”. Este prealabil în chip deplin, însă nu într-un sens temporal sau logic, ci ontologic, așa cum în dese rânduri precizează filosoful.

Prin ceea ce spune despre artă în genere și mai ales despre poezie, Coșeriu anunță o situație de limită a limbajului și a intenționalității sale. Poezia reprezintă un „limbaj absolut”, încât, în cazul ei, comunicarea cu celălalt nu este esențială¹⁸. Despre poezie nu poți spune că este neapărat destinată cuiva, căci ea „nu se îndreaptă /prin ea însăși/ către alții”. Poate fi văzută, la limită, ca „activitate a unui subiect absolut”¹⁹. Realizează nu doar una sau alta dintre funcțiile limbajului, ci întregul lor (ceea ce „se poate numi evocare”)²⁰. Este „limbajul pur și simplu (fără adjective): realizare a tuturor posibilităților limbajului ca atare”. Am putea recunoaște aici o teză aparte a lui Coșeriu, spectaculoasă și aptă să inspire noi interpretări. Ca limbaj absolut, poezia creează alte lumi posibile. Economia ei simbolică realizează un paradox pe care Coșeriu îl descrie excelent. „În poezie, tot ce este semnat și desemnat

prin intermediul limbajului (atitudini, personaje, situații, întâmplări, acțiuni etc.) devine la rândul său ‚semnificant’, al cărui ‚semnificat’ este tocmai sensul textului. Din acest punct de vedere, Kafka, de exemplu, nu vorbește, în realitate, *despre* Gregor Samsa, ci *prin intermediul* lui Gregor Samsa și despre ceva diferit; din această perspectivă, și Gregor Samsa este doar un ‚semnificant’²¹. Iar în alt loc va spune, în același sens, că „*Odiseea* nu se referă la o realitate, ci *este* o realitate”²². Poezia exprimă, într-adevăr, limbajul omenesc în deplinătatea creativității sale. Ceea ce înseamnă că, în absolut sau în plenitudinea sa, limbajul echivalează cu poezia însăși.

Așa cum vedem, Coșeriu nu mai caută în opera trecutului doar legitimaarea propriilor idei, anexarea unor precursori la propria teorie. Cu luciditatea care-l caracterizează, ia ușor distanță de excesele întâlnite în relația interpretului cu o anumită tradiție, precum cele care generează fixație de sine și idolatrie. Aduce constant în atenție relația esențială cu limba celuilalt și cu modul lui de percepție sau înțelegere. În acest fel, accede la un alt nivel de comprehensiune a limbajului și a culturii, mult mai elevat și mai cuprinzător.

Note ■ ¹ Cf. Mircea Eliade, *Încercarea labirintului*, traducere de Doina Cornea, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1990, pp. 118-119. Să reținem această propoziție: „Vreau să mă recunosc – în sens filosofic – în fratele meu: în calitate de român, am fost ca și el, cu mii de ani în urmă”. În alte locuri, Eliade spune că omul arhaic încă trăiește în ființa celui modern, încă e sesizabil în conduitele sale sociale și simbolice. Ceea ce înseamnă nu doar că „am fost ca și el, cu mii de ani în urmă”, ci deopotrivă că *sunt ca și el*, acum și aici.

² Desigur, poziția lui Eliade cu privire la aceste orientări metodologice este mult mai nuanțată; a se vedea bunăoară în *Jurnalul* său, însemnarea din 5 decembrie 1959, iar în *Încercarea labirintului*, p. 117 și p. 121-122.

³ Jürgen Trabant, *Câteva remarci preliminare, după treizeci de ani*. În: Eugeniu Coșeriu, *Istoria filosofiei limbajului. De la începuturi până la Rousseau*, ediție nouă, augmentată de Jörn Albrecht, versiune românească de Eugen Munteanu și Mădălina Ungureanu, cu o prefață la ediția românească de Eugen Munteanu, Humanitas, București, 2011, p. 6-7. În cele ce urmează, unele idei vor fi reluate

din Ștefan Afloroaei, *Un proiect exemplar de filosofie a limbajului*. În *Anuar de lingvistică și istorie literară*, Editura Academiei Române, Iași, 2012, p. 83-93.

⁴ Eugeniu Coșeriu, *Istoria filosofiei limbajului. De la începuturi până la Rousseau*, ed. cit., p. 233-240. Hans Aarsleff, în calitate de istoric al științelor, „a criticat nimicitor într-o recenzie cartea lui Chomsky, reproșându-i acestuia manipularea diletantă a surselor primare și a bibliografiei” (*idem*, p. 235).

⁵ *Idem*, mai ales capitolul 5.

⁶ *Idem*, pp. 99-150.

⁷ *Idem*, p. 149.

⁸ *Idem*, p. 372.

⁹ Eugeniu Coșeriu, *Estetica lui Blaga în perspectivă europeană*. În: Mircea Borcilă (coord.), Eonul Blaga, *Întâiul veac*, Culegere de lucrări dedicată Centenarului Lucian Blaga (1895-1995), Editura Albatros, București, 1997, p. 19-20. Cu privire la hermeneutica dinamică sau creatoare a lui Coșeriu, cf. Cristinel Munteanu, *John Dewey și problema sensului. De la teoria investigației la premisele unei hermeneutici integrale* (teză de doctorat), Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 2017, p. 121-122, 139-150.

¹⁰ Eugeniu Coșeriu, „Alteritate, toleranță și masochism (Dialog cu un elev despre politica și etica lingvistică)”. În: „Revistă de lingvistică și știință literară”, 1997, nr. 3, p. 83-84.

¹¹ *Ibidem*, p. 43. În ideea unei bune înțelegeri a acestei dimensiuni, traducătorul face o mențiune importantă cu privire la semnificația termenului „obiectiv”. „Pentru a preîntâmpina confuziile, trebuie să adăugăm că, în limbajul colocvial, ‘obiectiv’ înseamnă, *cum grano salis*, ceea ce aici este desemnat prin ‘intersubiectiv’. Atunci când cineva consideră că un lucru sau altul poate fi stabilit în mod ‘obiectiv’, are în vedere, de obicei, că respectivul aspect poate fi verificat intersubiectiv” (Eugen Munteanu, p. 43, nota 6). Voi folosi în continuare mai ales termenul „obiectual” (cu varianta „obiectualitate”), spre a evita același gen de confuzie menționat mai sus.

¹² Cf. *Zece teze despre esența limbajului și a semnificației*, în Eugeniu Coșeriu, *Omul și limbajul său. Studii de filosofie a limbajului, teorie a limbii și lingvistică generală* (abreviat OL), antologie de Dorel Finaru, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2009, p. 10.

¹³ *Omul și limbajul său*. În OL, p. 44.

¹⁴ Am în vedere cercetările lui Hans-Georg Gadamer, Paul Ricoeur sau Marc Richir (*Méditations phénoménologiques. Phénoménologie et phénoménologie du langage*, 1992). Ultimul, de pildă, revine asupra ideii de instituție simbolică pe care o realizează limba vorbită, ceea ce poate să ofere modul original de recunoaștere a celuilalt. Coșeriu face referințe la fenomenologia lui Husserl din *Meditații carteziene* (mai ales a cincea, referitoare la experiența alterității) și la cea a lui Heidegger, din scrierile târzii dedicate limbii. Are în vedere deopotrivă fenomenologia lui Maurice Merleau-Ponty (care, în 1952, publică *Sur la phénoménologie du langage*).

¹⁵ *Semn, simbol, cuvânt*. În: OL, p. 116.

¹⁶ *Logicism și antilogicism în gramatică*. În: OL, p. 245. Așa cum s-a spus, limba reprezintă forma cu adevărat pleneră a creativității umane (Eugen Munteanu, *Introducere în lingvistică*, Editura Polirom, Iași, 2005, p. 256, 313).

¹⁷ *Limbajul și înțelegerea existențială a omului actual*. În: OL, p. 159. Chestiunea este discutată de Eugeniu Coșeriu și în *Lingvistica textului*, primele pagini.

¹⁸ *Omul și limbajul său*. În: OL, p. 51.

¹⁹ *Limbaul și înțelegerea existențială a omului actual*. În: OL, p. 146. „Într-adevăr, ca unitate de intuiție și expresie, ca pură creație de semnificate (care corespund ‚modului de a fi al lucrurilor’) – dacă vom considera subiectul creator ca absolut (adică numai în relația sa cu ceea ce este creat) – limbaul este echivalabil poeziei, dat fiind că și poezia corespunde înțelegerii intuitive a ființei” (*Teze despre tema „Limba și poezie”*, în OL, p. 164-165).

²⁰ *Teze despre tema „Limba și poezie”*. În: OL, p. 161.

²¹ *Idem*, p. 165-166.

²² *Logica limbajului și logica gramaticii*. În: OL, p. 277.